

Կազմակերպչական բնույթի աշխատանքներն ավարտելուց հետո՝ Ազգային Պատվիրակությունը՝ առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու, անցնում է իր ստանձնած առաքելության կատարմանը:

Սակայն Պ.Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը չմասնակցեց Լոնդոնի կոնֆերանսին, քանի որ այն հրավիրված էր կարգավորելու միայն բալկանյան խնդիրները: Ուստի ստեղծված պայմաններում Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը հիմնականում ուղղվեց եվրոպական հասարակական կարծիքի և ղեկավար շրջանակների վերաբերմունքը թուրքահայոց խնդրին ի նպաստ դարձնելուն:

ՄԱՐԻԱՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՂԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈՂՈՒՄՆԵՐԸ (1912-1914 թթ.)

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը, որ ամրագրվել էր 1878թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով և ենթադրում էր Օսմանյան կայսրության պարտավորվածությունը՝ հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնել, հայերի անվտանգությունն ապահովել և իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար տեղեկացնել կոնգրեսի մասնակից տերություններին, այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Սակայն հայ հասարակական միտքը չէր դարձում հավատալ բարենորոգումների իրագործման հնարավորությանը: Իսկ եղավ նաև մի շրջան՝ 20-րդ դարասկզբի 10-ական թվականները, երբ բարենորոգումների գործադրման պահանջը հայ ազգի համար օրհասական պահի հրամայական էր:

Համիդյան բռնատիրությանը փոխարինած երիտթուրքերի՝ սահմանադրական հռչակված վարչակարգի պայմաններում հայերը շարունակվում էին ենթարկվել տեղահանությունների, կոտորածների ու թալանի: Երիտթուրքական իշխանությունների բարեգթությանն ու խոհեմությանն ապավինելն այլևս անհմատ էր, և ազգային ու քաղաքական գործիչները հայկական հարցի լուծումը կապում էին երրորդ ուժի միջամտության ու աջակցության հետ:

Այդ գործիչների թվում էր նաև Գրիգոր Զոհրապը, որը Արշակ Չոպանյանի վկայությամբ՝ «ինքնաբեր ու կարևոր աշխատակցություն մը բերավ այդ գործին»²:

Այս անգամ հայերի քաղաքական հայացքն ուղղված էր դեպի Ռուսաստան:

Զոհրապը հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների կողմնակիցն էր ու պաշտպանը: Նրա խորին համոզմամբ՝ հայկական քաղաքականության անկյունաքարը «ռուսական պաշտպանությունը» պետք է լիներ: Այսպես է հիմնավորում իր տեսակետը. «Այն գլխավոր հենարանը հայկական հարցում Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով... Հարավային բաց ծով դուրս գալու առաջխաղացման ճանապարհին

² «Ամսօրիտ», Փարիզ, 1930, ք.3, էջ 8:

Ռուսաստանի միակ բարեկամը, ամավել հուսալի պատվարը հայերն են»³։
Ձոհրապի խոսքերը ոչ միայն խորիմաստ են, այլև խիստ արդիական։

Սակայն հայտնի է, որ այդ շրջանում Պոլսում ոչ բոլորն էին ցարական Ռուսաստանի համակիրները։ Ռուսաստանն էլ իր հերթին ամանձնապես հետաքրքրություն չէր ցուցաբերում դեպի արևմտահայերի ճակատագիրը։

Ձոհրապը մտերիմ կապեր ունենալով Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան հետ՝ ջանաց շահել վերջինիս շահագրգռվածությունը հայկական հարցում և դրական վերաբերմունքը արևմտահայերի նկատմամբ։ Իսկ ցարիզմի դեմ ըմբոստ իր հայրենակիցներին բացատրում էր Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական կապերի անհրաժեշտությունը։

Օրագրություններից մեկում (10 հունվարի, 1914թ.) նշում է. «Այդ միջոցին դաշնակցականները ատելի ցարին դեմ կմղեին իրենց սաստիկ պայքարը։ Իմ խրատներս չէին արգելել զանոնք, բայց կսկսեին արդեն մտածել»⁴։

Ձոհրապը մեծ հույսեր էր կապում «դրացի և քրիստոնյա հզոր պետության» հետ, քանի որ համոզված էր. «հայությունը բնաջինջ ըլլալն ուրիշ ապագա - չի կրնար ունենալ թուրք կառավարության մը տակ»։

Կ. Պոլսում 1909-1912թթ. Ռուսաստանի դեսպան Ն. Չարիկովին մաքամաթիվ դիմումներ է անում՝ «բառմալու համար թյուրիմացությունները ու կասկածնին հայ ժողովուրդին և ռուս կառավարության և ժողովուրդին միջև»։ Այս, «individual (անձնական- Ս. Գ.) պատասխանատվություն ստանձնելով»՝ Ձոհրապը դեսպանին համոզում է «այն աստիճան, որ ան ալ ռուս շրջանակները, մեծ ու փոքր, համոզե և մեզի դարձնե զանոնք»⁵։

Հայտնի է, որ բարենորոգումների շուրջ տարվող բանակցությունները սկզբնապես չեն եղել պաշտոնական բնույթի, և ինչպես Ձոհրապը, այնպես էլ հայ մյուս գործիչները՝ ստիպված էին աշխատանքներ տանել թուրքական իշխանություններից գաղտնի՝ ապահովության համար։

Օգտագործելով անձնական կապերը և շփումները՝ Ձոհրապը գործում էր թե՛ «անձնական պատասխանատվությամբ», և՛ թե հանդես գալիս որպես Պատրիարքարանի լիազոր ներկայացուցիչը բանակցային ողջ գործընթացում։ Նրա անվան. հետ է կապվում հայկական կողմի՝ բազմաթիվ փաստաթղթերի խմբագրումը, իսկ երբեմն էլ ուղղակի կազմումը, պաշտոնական նամակների պատրաստումը։

Երբ բարենորոգումների գործադրման հայկական պահանջը պաշտոնական բնույթ ստացավ, Ձոհրապը ակամայից ստանձնեց վստահելի միջնորդի դեր՝ մի կողմից՝ պաշտոնական թուրքիայի և Պատրիարքարանի ու Ազգային վարչության, մյուս կողմից՝ վերջինիս և երրորդ ուժը ներկայացնող՝ Պոլսի ռուսական դեսպանատան միջև։

1912թ. հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն դիմում է ռուսական ցարին՝ խնդրելով աջակցել Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու⁶։

³ Ձ. Կիրակոսյան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», Ե., 1967, էջ 82։

⁴ «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), եր., 1990, էջ 216։

⁵ Նույն տեղում, էջ 204։

⁶ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 6, եր., էջ 170-171։

Նոյեմբերի 10-ին կաթողիկոսը ստեղծում է Ազգային պատվիրակություն՝ Պողոս Նուպար փաշայի գլխավորությամբ՝ հայկական դատը ռուս և եվրոպական դիվանագիտության առջև բարձրացնելու համար⁷:

1912թ. նոյեմբերի 13-ին Գրիգոր Ջոհրապը և Քաղաքական ժողովի անդամ Ռսկան Մարտիկյանը, որպես Պատրիարքի լիազոր ներկայացուցիչներ, այցելում են ռուսական դեսպան Մ. Գիրսին և հայտնում են՝ քանի որ օսմանյան կառավարությունը չի կամենում և չի կարող կյանքի, ունեցվածքի ու պատվի՝ հայ ժողովրդի անենատարական պահանջները գոհացնել, որ եվրոպական տերությունները նույնպես որևէ լուրջ միջամտություն չեն կատարել, ապա՝ «ռուս պետությունը իբրև մերձավոր դրացի հզոր պետություն կրնա իր թևակությունը և պաշտպանությունը ընծայել մեզի»⁸:

Գիրսը խոստանում է իր կառավարությանը հայտնել հայ ժողովրդի բաղձանքների մասին: Եռտուվ նա տեղեկացնում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին Ջոհրապի ու Մարտիկյանի այցելության մասին և կարծիք հայտնում, որ ուժեղանում է հայերի համակրանքը և ձգտումը դեպի Ռուսաստանը:

Այս շրջանում ռուսական դիվանագիտությունը դիմում է ակտիվ կապերի պոլսահայ ազգային գործիչների հետ: Կ. Պոլիս են այցելում ռուս պետական, քաղաքական գործիչներ՝ մոտիկից ծանոթանալու հայ կյանքին և պարզելու հայկական տրամադրությունները Ռուսաստանի նկատմամբ:

Նշանակալից է Դումայի նախագահ և Օկտյաբրիստների միության հիմնադիր Ա. Գուչկովի հանդիպումը (9 դեկտեմբերի, 1912թ.) Գրիգոր Ջոհրապի հետ: Այս առիթով Ջոհրապը գրում է. «Առաջին տեսակցությանը մեզի դեմ անհաշտ այս կարևոր անձնավորությունը իմ բացատրություններեն հետո ավելի մեղմացած հայոց հանդեպ գրեթե համակրած գտա: Առաջին տեսակցության միջոցին այն նույն կասկածը և զաղափարը հայտնած էր արդեն հայոց մասին, ինչ որ թուրք պետական մարդիկ և Ապտյուլ Չամիտ ինքը հայտնած էր թուրքահայոց մասին:

Ռուսահայերը «պելլիք» (իշխանություն) կուզեն, ըսավ պ. Կուչքով»⁹:

Ջոհրապը ևս մի հանդիպում է ունենում Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամներ Նիկողայոս Ադոնցի և Սիրական Տիգրանյանի հետ, որոնք Պոլսից վերադառնալով՝ ներկայացնում են «Հայկական հարցի շուրջ» հաշվետվությունը: Այնտեղ Ջոհրապի վերաբերյալ ասվում է. «Այս բարձրակիր, մեծ ու պայծառ խելքի տեր մարդը... որ իր վրա է հառել ոչ միայն հայ շրջանակների ուշադրությունը», այն կարծիքին է, որ հայերը «ինչ էլ որ լինի, ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում չեն զրկվի զարգացման հնարավորությունից, մանավանդ որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն և այն ճնշումը (ցարական-Ա.Գ.), որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ, որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»¹⁰:

⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1981, հ.6, էջ 521:

⁸ Ա. Եարուլյան, «Գրիգոր Ջոհրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն», Ե., 1996, էջ 385:

⁹ «ՊԲՀ», Եր., 1990, թ.4, էջ 204:

¹⁰ Տ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

1913թ. հունվարի 30-ին պատրիարք Յովհաննես Արշարունին ռուսական դեսպանատուն է հանձնում Բարենորոգումների միասնական ծրագիրը¹¹:

Ապրիլի 21-ին Ազգային ժողովի բացառիկ (դռնփակ) նիստում Ազգային վարչությունը հայտնում է, որ Կիլիկիան և Հայաստանը մեր սպառնալիքի տակ են, և իր միջոցները սպառված են, ուստի խնդրում է ընդունել հրաժարականը: Այդ օրը քննարկվեց մի բանաձև, որով Թուրքիայի հայոց ներկայացուցիչ մարմինը պահանջում էր բարենորոգումների գործադրությունը: Այս պատմական բանաձևը ներկայացնողը Ջոհրապետ էր: Բանաձևով մերժվեց Ազգային վարչության հրաժարականը և կազմվեց Հարստահարության հանձնաժողով, որը պետք է սատարեր վարչությունը և Ազգային ժողովը: Հանձնաժողովի հինգ անդամներն էին Գր. Ջոհրապետ, Հ. Շահիրկյանը, Վ. Թեքեյանը, Պ. Գալֆայանը, Դ. Առվսիսյանը¹²:

Պատրիարքարանի և դեսպանատների միջև սկսվում է ակտիվ երթևեկ, ուսում Ջոհրապետ կարևոր դեր է կատարում:

Բ. Դումը գործադրում է բոլոր միջոցները, որպեսզի հայերին մեկուսացնի եվրոպական տերություններից: Սակայն ապարդյուն: Այդ ժամանակ փորձում է հենց հայերի հետ համաձայնության գալ և արգելք հանդիսանալ արտաքին միջամտությանը:

Ջոհրապետի հետ հանդիպման ժամանակ ներքին գործերի նախարարը՝ Թալեաթը, առաջարկում է Բարենորոգումների խնդիրը լուծել հայերի և թուրքերի ուղղակի բանակցությունների միջոցով:

Ղեկավարների 7-ին Պետական խորհրդի նախագահ Խալիլ բեյը այցելում է Ջոհրապետին: Խնդրում է հրաժարվել Բարենորոգումների ծրագրի՝ եվրոպացի քննիչներ ունենալու պահանջից, առաջարկում է նշանակել թուրքախապատակ քննիչներ: Սակայն Ջոհրապետ համոզում է Խալիլին և վերջինս համաձայնում է եվրոպացի քննիչներ նշանակելու գաղափարին: Նրանք համաձայնության են գալիս մի շարք կետերի շուրջ և պայմանավորվում են տեղյակ պահել կողմերին:

Նույն օրը իր տուն է հրավիրում Պատրիարքին, Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստ. Գարայանին և մի քանի նախկին երեսփոխանների: Մանրամասն ներկայացնում է զրույցը: Որոշվում է, որ Ջոհրապետ պետք է տա բացասական պատասխան¹³:

Հաջորդ հանդիպումը Ջոհրապետի հետ տեղի է ունենում Խալիլ բեյի տանը, Թալեաթի մասնակցությամբ: Վերջինս կտրականապես դեմ էր եվրոպացի քննիչ նշանակելուն:

Ջոհրապետի հանդիպումները թուրք պաշտոնյաների հետ մամուլը որակեց՝ իբրև Բ. Դումի հետ բանակցություններ, դավաճանություն¹⁴: Մինչդեռ Ջոհրապետ կողմից կառավարության հետ դրական հարաբերությունների պահպանումը մղված էր հետագա նկատառումներով՝ Բարենորոգումների ծրագրի հաստատման դեպքում իրագործողները լինելու էին թուրքերը, ուրեմն մի՞թե օգտակար չէր լինի նախապես ունենալ նրանց համաձայնությունն ու մասնակցությունը:

Այս օրերին Ջոհրապետ ձեռնարկում է քաղաքական տեսակետից արևմտահայության համար շատ կարևոր մի գործ:

¹¹ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 393:

¹² Ա. Ալադյան, «Գր. Ջոհրապետի կյանքը և գործը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 209-211:

¹³ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 405, 418-419:

¹⁴ «Աշակ», *Թիֆլիս*, 1913, թ. 290:

Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը միտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն են կազմում և անիմաստ է հատուկ նրանց համար բարեփոխումներ անցկացնել:

Հայերի թվաքանակի մասին Պատրիարքարանի ներկայացրած տվյալների և Սեբաստիան ևս Բարենորոգումների ծրագրում ընդգրկելու առիթով ռուսական դեսպան Մ. Գիրսն իր տարակուսանքն է հայտնում Ջոհրապին: Վերջինս հավաստում է, որ «Թուրքիայի ազգաբնակչության» մասնավորապես հայերի, վերաբերյալ բոլոր տվյալները վստահության արժանի չեն»: Իսկ որոշ ժամանակ անց տեղեկացնում է, որ ձեռնարկել է հայաբնակ վեց նահանգների «տնտեսական և մտավոր վիճակագրության» պատրաստումը¹⁵:

Լույս է տեսնում «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը, որը հերքում է թուրքերի առարկությունը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը նահանգում փոքրամասնություն են կազմում: Նա խնդիրը ներկայացնում է կրկնակի տեսանկյունով. «Որևէ ժողովրդի կարևորությունը չափվում է ոչ միայն թվաքանակով, այլ նաև, և հատկապես՝ տնտեսական հզորությամբ, մշակույթի մակարդակով»: Տեղեկագիրն ուղարկվում է դեսպանատներին, հայկական կոմիտեներին, թերթերի խմբագրություններին:

Հայկական հարցին միջազգային հանրությանը ծանոթացնելու նպատակով Ջոհրապը Փարիզում՝ Մարսել Լեար կեղծանվամբ, տպագրում է «Հայկական հարցը փաստաթղթերում լույսին տակ» ֆրանսերեն գրքուկը¹⁷: Նրանում հանգամանորեն ներկայացված էր Հայկական հարցի նախապատմությունը, պատճառները՝ թե ինչու թուրք կառավարությունը ի վիճակի չէ բարենորոգումներ իրագործել: Հեղինակը նաև առաջադրում էր խնդրի լուծման ճանապարհը՝ «Եվրոպացի նահանգապետ մը, հայերի մասնակցությունը հանրային պաշտոններու, ապակենտրոնացում»: Հայկական խնդրի լուծման՝ գրքում մատնանշված եղանակները համահունչ էին Բարենորոգումների այն ծրագրի կետերին, որը Ռուսական դեսպանատան քանքերով հաստատվեց 1914թ. հունվարի 26-ին¹⁸:

Այդ օրը Պոլսում ռուսական դեսպանատան խորհրդական Կոնստանտին Գուլկևիչը և Թուրքիայի վարչապետ Սալիդ Հալիմ փաշան ստորագրում են հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Ջոհրապը համաձայնագրի առիթով իր գոհունակությունն է հայտնում Ա. Չոպանյանին. «Վեց ամսե վեր առաջին անգամ ըլլալով ուրախ եմ»¹⁹:

1914թ. մայիսի է10-ին ներքին գործերի նախարար Թալեաթը Բարենորոգումների ընդհանուր քննիչներ Հոֆի և Վեստենենկի հետ կնքում է համաձայնագիր: Քննիչները պատրաստվում են մեկնել իրենց նշանակման վայրերը²⁰:

¹⁵ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 386:

¹⁶ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1991, ք. 1, էջ 117:

¹⁷ Գր. Ջոհրապ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերում լույսին տակ», Պեյրուք, 1957, էջ 27:

¹⁸ Ջ. Կիրակոսյան, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Ե., 1972, էջ 339-341:

¹⁹ «Անահիտ», Փարիզ, 1930, ք. 3, էջ 12:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 534:

«Ոգևորությունն այնքան մեծ էր և վարակիչ էր,- գրում է ականատեսը,- որ Ձոհրապն իսկ ցանկություն հայտնեց ընկերանալ ջնդիչներուն»²¹:

Սակայն այդ ոգևորությունը երկար չտևեց, քանի որ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Հայկական Բարենորոգումների ծրագիրը կասեցվեց նախապատրաստական ծանր աշխատանքների բարեհաջող ավարտի և հաստատման փուլում: 20-րդ դարի սկզբին արևմտահայերի համար ստեղծված բացառիկ հայանպաստ պայմանները, որ տևեցին մի կարճ ժամանակահատված, ոգևորեցին հայ գործիչներին, մղեցին ինքնամոռաց նվիրվել հայկական խնդրի լուծման դժվարին գործին:

1914թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի հաստատումից հետո նրանցից ոչ մեկը չէր կարող պատկերացնել, որ վերահաս պատերազմը ոչ միայն այնքան պասված բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը անհնարին կդարձներ, այլև կհանգեցներ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի գործադրությանը երիտթուրքների կողմից, և իրենցից շատերը դառնալու են հայ դատի նահատակներ: Դատ, սկզբում որի դատապաշտպանը, ապա զոհը դարձավ ժամանակի մեծանուն գրող, հրապարակախոս, հայտնի փաստաբան, ազգային, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Ձոհրապը, որի այդ շրջանի գործունեությանը, գաղափարներին ծանոթանալը շատ հետաքրքիր է, կարևոր ու նաև ուսանելի:

ԼՈՒՍԻՆԵ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՂԱԶԻ ԹԱՂԵՐԻ ԵՎ ՓՈԳՈՏՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՂԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տեղանունների անվանաբանության հարցը վերջին շրջանում ավելի ու ավելի հաճախակի է հայտնվում հայ ազգագրագետների, աշխարհագետների, հնագետների, պատմաբանների ու լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում, որն առաջին հերթին պայմանավորված է բնակավայրի, դրա թաղերի ու փողոցների աշխարհագրական վայրերի համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությամբ: Յուրաքանչյուր գիտություն տեղանունների անվանաբանության խնդրին անդադադառնում է իր հետաքրքրության տեսանկյունից: Ազգագրական առումով անվանաբանությունը լուծում է մի շարք կարևոր խնդիրներ՝ կոնկրետ էթնիկական ընդհանրությունների տիպաբանության կենցաղամշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման, էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերի, ինչպես և սոցիալ-քաղաքական կյանքի բազմապիսի հիմնահարցեր:

Տեղանունների անվանաբանության մեջ առանձնակի տեղ ունի բնակավայրերի, մասնավորապես քաղաքների թաղերի ու փողոցների հետազոտության խնդիրը: Ուշ միջնադարյան ժամանկաշրջանի հայկական քաղաքների անվանաբանության հիմնահարցը՝ ստեղծված սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական

²¹ «Վեմ», 1934, էջ 78: